

Західні богослови про війну Росії проти України

Дмитро Бінцаровський

Анотація

Війна Росії проти України породила багато питань щодо дієвості міжнародного права, способів протистояння агресії та адекватності панівних підходів до війни і миру. Дана стаття присвячена аналізу того, як війну коментують західні богослови та церковні лідери. Для кращого розуміння їх позиції спочатку в статті описується політичний контекст на Заході, а також ідейний, богословсько-філософський контекст, виходячи з якого богослови намагаються осмислити останні події в Україні. Далі в статті виокремлено чотири найбільш широко розповсюджених ставлення до російсько-української війни: заклики до замирення, відсторонення, обережна підтримка та беззастережна підтримка України.

Вступ

Хоча збройна агресія Росії проти України розпочалася із захоплення Криму та розв'язання війни на Донбасі, лише після повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року ця війна опинилася в центрі уваги на Заході, зокрема і в релігійних та богословських колах¹. В перші дні та тижні після 24 лютого церковні та академічні спільноти на Заході опублікували низку заяв, у яких засудили російську агресію та висловили солідарність з українським народом². Група православних богословів, що працюють на

¹ Хоча у заголовку статті згадано лише про богословів, ми звертатимемо увагу також на висловлювання церковних лідерів, окремих моральних філософів та інших вчених, пов'язаних з релігійними інституціями.

² З-поміж інших відзначимо звернення Синоду церкви Англії ("Synod hears of suffering of Ukrainian citizens as it votes to condemn Russian invasion," The Church of England, <https://www.churchofengland.org/media-and-news/press-releases/synod-hears-suffering-ukrainian-citizens-it-votes-condemn-russian>), Європейського євангельського альянсу ("Statement on Ukraine," European Evangelical Alliance, <https://www.europeanea.org/statement-on-ukraine>), спільноти католицьких фахівців із богословської етики ("Ethicists without Borders Statement on Russia's Aggression against Ukraine," Catholic Moral Theology, <https://catholicmoraltheology.com/ethicists-without-borders-statement-on-russias-aggression-against-ukraine/>) та складене пізніше й витримане у більш «нейтральному» ключі звернення Центрального комітету Всесвітньої ради церков ("WCC Central Committee Statement on the War in Ukraine," World Council of Churches, <https://www.oikoumene.org/resources/documents/wcc-central-committee-statement-on-the-war-in-ukraine>).

Заході, виступила із заявою, в якій розкритикувала ідеологію «русского мира»³.

Після перших звернень настав час для більш глибокої рефлексії. Адже війна Росії проти України стала викликом для тих підходів до проблем війни і миру, які панували в християнській етиці в останні десятиліття. Насамперед вона стала випробуванням для пацифістських переконань⁴. Не лише в Україні війна змусила багатьох християн переглянути свої пацифістські погляди⁵, але й на Заході жорстокість агресора і повна відсутність морального та законного виправдання його дій підводили до питання, чи справді єдиною відповіддю на ці дії має бути ненасильницький спротив. Втім, війна стала викликом не лише для пацифістів, а й для прибічників більш поміркованого підходу «справедливого миру» (який, як ми побачимо згодом, став панівним особливо в католицьких колах та німецькомовному світі). Згідно з цим підходом, презумпція проти війни і насилля, відмова від гонки озброєнь та глобальне співробітництво мали б допомогти уникнути військових конфліктів. Політика України в 1991–2013 роках – зокрема відмова від ядерної зброї та реалізація інших програм з утилізації озброєння, скорочення чисельності армії та видатків на оборону, неучасть у військових союзах та сподівання на дієвість міжнародного правопорядку – в цілому відповідала типовим акцентам цього підходу. Однак виявилось, що така політика не запобігла нападу з боку сусідньої держави і тим більше не дає можливостей протистояти йому. Очевидно, найменші складності з осмисленням війни мають прибічники третього підходу – традиції «справедливої війни», але і перед ними війна поставила декілька важливих питань, зокрема стосовно того, наскільки широку підтримку Україні мають надавати західні уряди.

Перш ніж розглядати, як західні богослови коментують війну Росії проти України, важливо зрозуміти контекст, у якому вони працюють. Ставлення до цієї війни часто обумовлюється політичними вподобаннями, а тому спочатку ми коротко розглянемо політичний контекст в Європі та

³ Хоча координатори комітету, що складав заяву, відзначають її схожість з Барменською декларацією (Brandon Gallaher, Pantelis Kalaitzidis, "A Declaration on the 'Russian World' (Russkii Mir) Teaching," *Mission Studies* 39 (2022): 269), звернемо увагу і на важливу відмінність: Барменська декларація була складена німецькими богословами (насамперед Карлом Бартом), в той час як серед головних співавторів цієї заяви не було жодного росіянина (*Ibid.*, 270, n.1).

⁴ Поняття «пацифізму» є досить широким і може включати як повну заборону будь-яких насильницьких дій, так і більш нюансовані позиції. В даній статті слово вживається у першому, більш строгому значенні.

⁵ Eddie Priymak, "The Evolving Pacifism of Ukraine's Protestants," *Kyiv Post*, <https://www.kyivpost.com/opinion/19231>

Північній Америці. Ми також більш детально розкриємо ідейний, богословсько-філософський контекст, виходячи з якого богослови намагаються осмислити останні події в Україні. Лише після цього ми перейдемо до аналізу висловлювань західних богословів щодо російсько-української війни, виділивши при цьому чотири типових ставлення: заклики до замирення, відсторонення, обережна підтримка та беззастережна підтримка.

Політичний контекст

В академічному богословському середовищі на Заході існує широкий консенсус, що вторгнення Росії було неспровокованим і несправедливим. Це вторгнення неможливо виправдати жодними аргументами, а тому питання полягає не в тому, яку із сторін підтримувати, а в тому, в який спосіб і в якій мірі підтримувати Україну. Найбільш принциповим стало питання про те, чи варто надавати Україні озброєння, і якщо так, яке саме. Пов'язані з цим вагання викликані двома головними причинами.

По-перше, західні політичні та інтелектуальні еліти побоюються, що Росія зважиться на використання ядерної зброї. Навіть якщо жертвою ядерного удару стане лише Україна, такий удар змушуватиме Захід вдаватися до більш рішучих кроків, яких він хотів би уникнути. Своїм головним завданням західні політики бачать те, щоб не дозволити війні вийти за межі України. По-друге, після Другої світової війни на Заході (особливо в Європі) зростала впевненість, що будь-які суперечки в соціальній та політичній сфері можна вирішити конструктивним, мирним шляхом. Війна в Україні похитнула цю впевненість, ставши «переломним моментом» (*Zeitenwende*) в уявленнях європейців про безпеку⁶. Однак відданість діалогу спонукає деяких все ще вважати, що надання озброєння продовжує «конфлікт», а не наближає сторони до його вирішення. Сучасній людині на Заході важко досягнути реальність внутрішнього терору, а тому в її уяві єдиною альтернативою війні є процвітання. Тому логіка така: якщо за війною неодмінно приходять примирення і процвітання, то війну треба якнайшвидше закінчувати; і якщо надання озброєння продовжує війну, то його потрібно уникати.

⁶ Поняття *Zeitenwende* використав канцлер Шольц у промові від 27 лютого 2022 року, визнавши, що російська агресія зламала європейську архітектуру безпеки. Пізніше слово *Zeitenwende* було визнано «словом року» в Німеччині.

Окрім цих двох загальних застережень, вагання з допомогою Україні може бути викликане і більш специфічними політичними переконаннями. Як правило, чим більш радикально лівих або радикально правих поглядів дотримується людина, тим менше вона налаштована солідаризуватися з Україною. В такому випадку вона схильна розглядати цю війну передусім кризь призму своєї ідеології, а не спираючись на моральні чи правові оцінки.

Прибічники (крайніх) лівих ідеологій виходять із традиційної для себе критики американської зовнішньої політики. Не виправдовуючи Росію повністю, вони покладають відповідальність за війну і на Захід, вказуючи зокрема на розширення НАТО. Формально виступаючи на захист «маленької людини», робітничого класу, в геополітиці вони мало рахуються з суб'єктністю «малих народів», зводячи конфлікти до боротьби «наддержав». Тому розширення НАТО на прохання самих країн Східної Європи трактується ними як експансія НАТО на території, що належали до сфери впливу Росії. Війна Росії проти України для багатьох лівих є не стільки проявом російського імперіалізму, скільки наслідком агресивного американського нео-імперіалізму⁷. Демократичні соціалісти Америки, коментуючи війну проти Україні, закликають свою країну «вийти з НАТО і покласти край імперіалістичному експансіонізму, який створив основу для цього конфлікту»⁸. Ті ж самі оцінки даються і *європейськими* (крайніми) лівими. Крім того, їм притаманний не тільки анти-американізм, але й симпатії до Росії як спадкоємиці радянської спадщини, з якою вони відчувають певну спорідненість.

Саме в колах (крайніх) лівих політиків та інтелектуалів найбільш поширені пацифістські настрої. В Європі вони сформувалися багато в чому завдяки безпековій парасольці НАТО, хоча ця захисна функція Північно-атлантичного альянсу часто проходить повз уваги. Відчуття безпеки створило умови для зміцнення того, що Юрген Габермас назвав «пост-геройською» та «пост-національною» ментальністю, в якій переслідування національних інтересів поступається місцем примиренню та діалогу. Чимало лівих занепокоєно самим фактом розповсюдження та використання зброї. Оскільки вплинути на політику Росії вони не можуть, вони спрямовують зусилля на те, щоб обмежити постачання зброї в Україну з

⁷ Як пише Майкл Вальцер, ліві традиційно переконані, що «в усьому, що не так у цьому світі, винна Америка, а тому ми (американці) не повинні ні в що втручатися» (Michael Walzer, *A Foreign Policy for the Left* [Yale University Press, 2018], 3).

⁸ Democratic Socialists of America, *Statements: On Russia's Invasion of Ukraine*. February 26, 2022. <https://www.dsausa.org/statements/on-russias-invasion-of-ukraine>. Тут варто додати, що деякі конгресмени від Демократичної партії виступили із критикою цієї заяви.

Заходу, навіть якщо це призведе до її поразки та втрати державності⁹. Крім того, їх непокоїть посилення в Україні націоналізму та діяльність груп, які вони вважають радикальними або навіть нео-нацистськими.

На протилежному боці політичного спектру на Заході, серед (крайніх) правих, відмова від підтримки України має інші причини. Головним ворогом (крайні) праві вважають політичну, інтелектуальну та культурну еліту, яка виступає за надмірну імміграцію, мультикультуралізм і глобалізацію. Цю еліту вони звинувачують у відмові від національних інтересів, зраді ідеалів і традицій народу та служінні інтересам різних меншин. В їх уявленні Росія може стати ситуативним союзником у боротьбі з глобальними елітами. Європейські крайні праві працюють на послаблення Європейського Союзу та посилення ролі національних держав. Вони виступають категорично проти приєднання України до ЄС та в унісон з (крайніми) лівими звинувачують ЄС і НАТО в провокуванні Росії. Крім того, чимало (крайніх) правих апелюють до християнської спадщини та символіки, вбачаючи в Росії сильну християнську державу. По мірі того, як західні суспільства стають все більш прогресивними, декларований Росією традиціоналізм здається консерваторам все більш привабливим.

Велику роль в тому, як (крайні) праві оцінюють війну Росії проти України, відіграє внутрішньополітична поляризація. Особливо в Сполучених Штатах вона поглибилася настільки, що багато республіканців дошкуляють уряду від демократів в усьому, навіть коли йдеться про американську чи європейську безпеку. Перемога України стала б для них небажаною, якщо це буде і перемога Байдена¹⁰. Характерно, що прихильники України серед республіканців теж критикують Байдена – але вже за те, що той підтримує Україну недостатньо. Найважливішим ж фактором є сповідуваний багатьма (крайніми) правими ізоляціонізм. Керуючись гаслом «Америка перш за все», вони вважають, що підтримка України обходиться надто дорого для американського бюджету, тоді як війна майже не зачіпає ключові американські інтереси. В кращому випадку, українським питанням має займатися Європа, тоді як США мають зосередитися на внутрішніх питаннях. Визнаючи право України на самозахист, вони не вважають стратегічно необхідним приходити на допомогу Україні, якщо та не спромоглась підготуватися до нападу, запобігти йому чи стати членом військового блоку.

⁹ Див. Paul J. Griffiths, "Endless Slaughter," <https://www.commonwealmagazine.org/print/42224>.

¹⁰ "We'll Be at Each Others' Throats": Fiona Hill on What Happens If Putin Wins," Politico, <https://www.politico.com/news/magazine/2023/12/12/fiona-hill-ukraine-putin-00131285>.

І (крайні) ліві, і (крайні) праві могли б побачити в українському спротиві чимало близьких для себе мотивів. (Крайні) ліві могли б побачити у ньому опір імперіалістичній агресії та намагання остаточно визволитися від колоніальної залежності. Ліві мали б першими солідаризуватися з приниженими та пригнобленими, а доля України мала б турбувати їх хоча б тому, що її політика до 2014 року виглядала мало не зразковою у своїй миролюбності. Для (крайніх) правих український спротив міг би стати прикладом патріотизму, захисту національного суверенітету та ідентичності, відстоювання права обирати глобальні альянси, взірцем опору авторитарному режиму та збереження громадянських свобод. Зрештою, прибічникам традиційних християнських цінностей мало б бути небайдуже, що християнство в Україні є більш живим і різноманітним, ніж в Росії, де воно зведене до інструменталізованої громадянської релігії.

Однак на ділі виглядає так, що ідеологічні окуляри лише заважають визнати ту однозначність, яка характеризує війну Росії проти України з правової та моральної точки зору. Як ми побачимо, це ж стосується і деяких богословів, які розглядають цю війну крім призму своєї політичної ідеології чи внутрішньополітичної боротьби.

Богословсько-філософський контекст

На оцінку західними богословами війни в Україні впливають не тільки їхні політичні вподобання, але й те, як в останні десятиліття на Заході осмислювалися питання війни та миру. Тривалий час панівною на Заході залишалася традиція «справедливої війни», яку розвивали Августин, Аквінат, де Віторія та інші богослови й філософи. Її два ключові аспекти – право на війну (*jus ad bellum*) та право під час війни (*jus in bellum*) – є загальновідомими. Під першим мається на увазі, що у війну можна входити лише за декількох важливих умов, до яких традиційно зараховували наявність законної влади, справедливу причину, правильні наміри, відсутність інших способів вирішити конфлікт, ймовірність успіху та переважання очікуваних результатів над потенційною заподіяною шкодою. Під правом під час війни розуміються два принципи: пропорційності (неприпустимість застосування надлишкового насильства) та розрізнення (застосування насильства тільки щодо комбатантів, а не цивільного населення).

Однак у другій половині ХХ століття традиція справедливої війни – як серед християн, так і в більш широких колах на Заході – переживала певний занепад. Після жахить двох світових воєн та розвитку рухів

ненасильницького опору (зокрема Махатми Ганді в Індії і Мартіна Лютера Кінга в Америці) все більш привабливими здавалися пацифістські ідеї. В останні десятиліття серед християнських богословів їх відстоювали Джон Ховард Йодер (1927–97)¹¹, Стенлі Хауервас (1940)¹² та Річард Хейз (1948)¹³. На їхню думку, любов і слідування за Ісусом несумісні з насильством, а тому християнин не може вдаватися до зброї навіть для законного захисту себе чи ближнього¹⁴.

Відхід від традиції справедливої війни особливо очевидним був у Німеччині. Втім, там утвердився не стільки строгий пацифізм, скільки підхід «справедливого миру». Прибічники цього підходу можуть притримуватися різних поглядів, але назагал він є проміжним між пацифізмом та традицією справедливої війни. Хоча в ньому не відкидається можливість застосування зброї, фундаментальним для нього є презумпція проти війни та скептичне ставлення до будь-яких спроб морального виправдання війни. Вже у 1948 році на З'їзді регіональних об'єднань Євангелічної церкви Німеччини було прийнято звернення, в якому наголошувалося: «Війна не може бути благословінням, а призводить лише до ненависті, нещастя і зневаги. Світу потрібна любов, а не насильство; мир, а не війна». Надалі, особливо після закінчення холодної війни, в Євангелічній церкві було напрацьовано низку документів, в яких розкриваються основні принципи теорії «справедливого миру». Всесвітня рада церков також радила замінити нею традиційну теорію справедливої війни¹⁵.

Подібні зрушення спостерігалися і в католицькому богослов'ї. Папа Іван Павло II відзначав, що «насильство знищує те, що нібито захищає: гідність, життя, свободу людей»¹⁶. В енцикліці *Centesimus Annus* він закликав «остаточно відкинути ідею про те, що справедливість можна

¹¹ Класична праця Йодера: John Howard Yoder, *The Politics of Jesus: Vicit Agnus Noster* (Grand Rapids: Eerdmans, 1972). Друге видання було опубліковане в 1994 році.

¹² З-поміж інших праць, див. Stanley Hauerwas, *Should War Be Eliminated? Philosophical and Theological Investigations* (Milwaukee: Marquette University Press, 1984) і *The Peaceable Kingdom: A Primer in Christian Ethics* (Notre Dame: University of Notre Dame, 1981).

¹³ Найважливіша праця Хейза, *The Moral Vision of the New Testament* (1996), перекладена російською мовою: Хейз, Річард. *Этика Нового Завета*. Пер. с англ.: Глеб Ястребов. Серия «Современная библеистика». М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005.

¹⁴ «Божа воля для Божої людини в цьому світі полягає в тому, щоб відмовитися від законного захисту» (Yoder, *Politics of Jesus*, 100).

¹⁵ Див. World Council of Churches, «Ecumenical Call to Just Peace» (2011).

¹⁶ John Paul II, *Homily at Drogheda*, Ireland (29 September 1979), 9: AAS 71 (1979), 1081.

шукати шляхом війни»¹⁷. Ще категоричніші твердження робив папа Франциск. На його думку, «війна ніколи не буває необхідною або неоминною. Завжди можна знайти інший шлях – шлях діалогу, зустрічі та щирого пошуку правди»¹⁸. Уже після повномасштабного вторгнення Росії папа стверджував, що «війни завжди несправедливі»¹⁹.

Особливо останнє твердження показує, що підхід справедливого миру розвивали на противагу традиційному підходу справедливої війни. Головними зауваженнями щодо останнього було те, що він часто використовувався для виправдання і раціоналізації війни, в самій своїй назві утверджує ідею про допустимість (і подекуди навіть необхідність) насильства, а також зосереджувався більшою мірою на правах держави, а не людини. Прибічники підходу «справедливого миру» виходили з того, що міждержавні конфлікти (особливо в Європі) залишилися в минулому. Більш актуальними в XXI столітті стали громадянські війни, терористичні загрози, гуманітарні інтервенції, захист прав людини тощо. Для забезпечення сталого миру потрібно зосередитися на міжнародному співробітництві, утвердженні демократії, визнанні культурного різноманіття, роззброєнні, забезпеченні справедливого перерозподілу благ, розвитку миротворчих об'єднань. Хоча прибічники справедливого миру не виключають застосування зброї в принципі (як у пацифізмі), вони все ж переконані, що в сучасному світі його можна і потрібно уникнути – насамперед шляхом діалогу.

Крім того, стверджується, що із заснуванням Організації Об'єднаних націй (ООН) питання війни було остаточно перенесено з моральної площини в правову. Питання не стільки в тому, чи є війна справедливою, скільки в тому, чи є вона законною – і такою може вважатися війна з мандатом ООН або війна самозахисту²⁰. Відповідно, усі критерії права на вступу у війну (*jus ad bellum*) здаються вже надлишковими. Що ж до права

¹⁷ John Paul II, Encyclical Letter *Centesimus Annus*, 23: AAS 83 (1991), 820-821.

¹⁸ Francis, *Message of His Holiness Pope Francis to the Participants in the International Peace Meeting Organized by the Community of Sant'egidio* (7-9 September 2014), https://www.vatican.va/content/francesco/en/messages/pont-messages/2014/documents/papa-francesco_20140826_messaggio-sant-egidio-pace-anversa.html

¹⁹ Christopher White, "Pope Francis in video conference with Russian Patriarch Kirill rejects religious defense of invasion," *National Catholic Reporter*, <https://www.ncronline.org/news/vatican/pope-francis-video-conference-russian-patriarch-kirill-rejects-religious-defense>

²⁰ Згідно статті 51 Статуту ООН, «Даний Статут жодним чином не зачіпає невід'ємного права на індивідуальну або колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад на Члена Організації, доти, поки Рада Безпеки не вдасться до заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру й безпеки».

під час війни (*jus in bellum*), то воно було кодифіковано у різноманітних конвенціях, де викладено правила ведення війни, яким мають в рівній мірі підпорядковуватися обидві сторони будь-якого військового конфлікту – незалежно від того, на чиєму боці правда.

Втім, на початку XXI століття чимало богословів та філософів, особливо в англо-саксонському світі, повернулося до засад традиції справедливої війни. Це було пов'язано насамперед з необхідністю дати моральну оцінку новим конфліктам: війні у Перській затоці (1990–91), операції НАТО в Югославії (1999), війнам в Афганістані (2001–21) та Іраку (2003–11). У цьому зв'язку відзначимо праці англікан Олівера О'Донована (1945) і Найджела Беггера (1955) та католика Джорджа Вайгеля (1951). О'Донован вказує на те, що традицію справедливої війни не можна зводити до шести чи більше критеріїв, якими визначається справедливість війни. Натомість вона більше зосереджена на тому, як чинити справедливий суд навіть в умовах війни²¹. Беггер у своїй книзі «На захист війни» (2013)²² спростовує аргументи, які наводять на користь пацифізму його прибічники, і відстоює антропологічний та моральний реалізм (під першим розуміється те, що людина здатна на жадливе зло, а тому не кожен конфлікт можна вирішити шляхом діалогу; під другим – що наші уявлення про добро і зло мають відповідати моральному порядку, заснованому на об'єктивній реальності). Вайгель у своїх численних публікаціях аналізує, як принципи традиції справедливої війни можуть застосовуватися в нових контекстах. Як ми побачимо, він чи не найбільше знається на українському питанні серед сучасних богословів на Заході і присвятив велику кількість публікацій саме війні в Україні.

Ставлення до війни в Україні

Заклики до замирення

Як зазначалося вище, війна в Україні стала викликом для пацифістів. З одного боку, збройний опір українців є законним, мужнім та жертвним, а тому його нелегко засудити як такий, що суперечить християнському вченню. З іншого боку, дії Росії є несправедливими та жорстокими, а тому твердження, що на протигагу їм можна вдаватися лише до ненасильницького опору, виглядають непереконливими. Частина

²¹ Oliver O'Donovan, *The Just War Revisited* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 6–7.

²² Nigel Biggar, *In Defence of War* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

богословів-пацифістів уникають коментування війни в Україні. Так, Стенлі Хауервас в інтерв'ю щиро зізнався, що не має порад для українців²³. Інша частина приділяє війні в Україні значну увагу. Ми розглянемо їхній підхід на прикладі нідерландської пацифістської організації «Церква і мир», з якою пов'язано чимало богословів.

Найважливішим документом з приводу війни, опублікованим членами цієї організації, став відкритий лист від 6 червня 2022 року під назвою «Поки ще не пізно»²⁴. З-поміж інших його підписав і Томас Кварт'єр, якого в 2021 році було визнано в Нідерландах «богословом року». У листі наголошується, що хоча відповідальність за війну лежить на Росії, вона була спровокованою тим, що Захід «категорично відмовлявся» зважати на «червоні лінії» Путіна, зокрема потенційне членство України в НАТО. Автори листа занепокоєні тим, що війна між Росією та Україною може перерости у більш глобальний конфлікт, якщо її і далі будуть помилково зображати як війну між автократією та демократією. Замість того, щоб підштовхувати обидві сторони до якнайшвидшого компромісу, Захід став на «згубний шлях озброєння України та подальшої ізоляції Росії», стверджується в листі²⁵.

Богослови, пов'язані з організацією «Церква і мир», присвятили чимало інших публікацій війні в Україні. Назагал в них поєднується похмурий реалізм та наївний оптимізм. З одного боку, вони закликають визнати те, що вважають суворою реальністю: «Якщо Росія не почувається в безпеці, то в небезпеці опиняємося ми»²⁶ (а отже потрібно зробити все, щоб Росія почувалася в безпеці – зокрема не допустити розширення НАТО); дипломатичного рішення не досягнути без «визнання історії»²⁷ (а отже того, що Україна історично пов'язана з Росією); перемоги над Росією все одно не досягти (а отже військова підтримка України не має сенсу); Україна – місце боротьби Заходу та Росії (а отже заради миру в усьому світі має залишатися буферною зоною). З іншого боку, вони вірять у те, що якнайшвидший початок переговорів обов'язково призведе до бажаного компромісу, а припинення постачання зброї із Заходу призведе до припинення насильства. Останнє особливо важливе, оскільки практично

²³ “World Without War” with Stanley Hauerwas,” <https://www.theweightpodcast.com/episodes/world-without-war-with-stanley-hauerwas>

²⁴ “Open brief: Voor het te laat is,” <https://bit.ly/3JC1fBk>. Лист було написано сімома авторами, пов'язаними з організацією «Церква і мир», а пізніше підписано більш ніж двадцятьма іншими особами із церковних та інших кіл.

²⁵ Ibid.

²⁶ Kerk en Vrede, “Als Rusland zich niet veilig voelt dan zijn wij ook niet veilig,” <https://www.haagsedominicus.nl/tijdelijk/kerkenvrede20220131.pdf>.

²⁷ Ibid.

вся політична активність західних пацифістів зводиться до того, щоб переконати власні уряди у необхідності негайно припинити постачання зброї Україні (хоча пацифісти розуміють, що без неї Україна не зможе чинити довготривалий опір). Така позиція пояснюється не симпатіями до Росії, а пацифістським переконанням у неприпустимості застосування і поширення зброї, а також типовою для багатьох на Заході впевненістю, що припинення війни означає настання миру та процвітання. При цьому вони не зважають на досвід України, який, особливо в ХХ столітті, показує, що відсутність війни – це не обов'язково відсутність насильства, а внутрішній терор за своїм розмахом, жорстокістю та кількістю жертв (не кажучи про його несправедливість, тривалість та пов'язану з ним безнадійність) може не поступатися воєнним діям.

Пацифістська позиція суперечить природнім моральним інстинктам особливо тоді, коли жертву і агресора відрізнити нескладно, а різниця між їхньою моральною поставою є надто виразною. Оскільки російсько-українська війна є саме «чорно-білою» принаймні в правовій площині, нідерландські пацифісти намагаються змалювати її у «відтінках сірого» в інших аспектах. Так, Брам Грандія та Грітьє Вітте-Ранг дивуються, як Україна «раптом стала демократією», та наголошують на корупції в українському уряді та суспільстві²⁸. В інших публікаціях пацифісти стверджують, що в Україні панують олігархи та «право-націоналістичні тенденції»²⁹. Скільки б правди не було в цих твердженнях, їх головне призначення в тому, щоб зобразити Росію та України культурно близькими країнами із суперечливою історією, нерозвиненою демократією та корупцією. Намагання «відійти від чорно-білого мислення» та віддати належне «обом сторонам конфлікту» проявляється ще більше тоді, коли йдеться про стосунки Росії та Заходу.

В подібному дусі витримані заяви християнських пацифістів в інших країнах³⁰. Так, згідно Марі Денніс, ситуація в Україні підтверджує, що

²⁸ Bram Grandia en Greetje Witte-Rang, "Pacifist in tijden van oorlog," Vereniging voor Theologie en Maatschappij, <https://ophef-vtm.nl/pacifist-in-tijden-van-oorlog>.

²⁹ Henk Baars, "Kerstbrief van Kerk en Vrede," https://vredessite.nl/nieuws/kerk_2055.html

³⁰ Зазначимо, що війна в Україні викликає внутрішні дискусії в пацифістських рухах. Після того, як «Церква та мир» опублікувала 25 лютого 2022 року звернення, в якому висловилися проти надання Україні озброєння, троє членів цієї організації відмовилися від членства у ній (Grandia, "Pacifist"). Представники відомого католицького пацифістського руху Pax Christi теж визнають, що частина їх членів визнають право України на збройний самозахист (Redactie Ignis webmagazine, "Vredesactivisme in tijden van oorlog," <https://igniswebmagazine.nl/politiek/vredesactivisme-in-tijden-van-oorlog>). В будь-якому разі, відділення Pax Christi у різних країнах закликають свої уряди утриматися від постачання Україні зброї. Див.,

справедливих воєн не буває, а дієвим може бути тільки ненасильницький спротив (громадянська непокора, символічні акти, намагання залучити на свій бік солдатів противника, вияв доброти, солідарність, мистецтво і т.д.)³¹. Фернандо Еннс підкреслює, що війну не можна описувати в чорно-білих тонах, і «якщо наша головна мета в тому, щоб захистити українське населення від насильства, то ми маємо зробити і все необхідне для захисту російських солдат»³².

Пацифістам традиційно докоряють в тому, що вони пропонують декларативні гасла замість дієвих рішень, а відмова від збройного опору очевидній агресії призвела б лише до утвердження зла у світі. Війна в Україна виявила ще дві ознаки пацифістського підходу. По-перше, впадає в око те, що пацифісти мало прислухаються до самої жертви агресії. Всупереч тому, що уряд України та (згідно соціологічних опитувань) її громадяни налаштовані продовжувати боротьбу³³, пацифісти в дещо патерналістському дусі запевняють, що така боротьба тільки шкодить українцям. Прикметно, що «голосом України» для нідерландських пацифістів-християн став пацифіст Юрій Шеляженко, який називає себе «засновником релігії віруючих в найвищу цінність людини»³⁴. Вибір такого співбесідника – зручного, однодумного, хай і зовсім не впливового в Україні і навіть не християнина – показує, що принаймні частина західних християнських пацифістів зацікавлена чути підтвердження своїх ідей більше, ніж переважаючу думку тих, хто потерпає від агресії. По-друге, хоча більшість західних пацифістів (особливо в Нідерландах та в академічних колах будь-де на Заході) виховані у ліберальній традиції, в якій завжди приділяється велика увага мінливому контексту та релятивізуються категоричні твердження, їхні заяви щодо війни та миру відрізняються своєю догматичністю. До догматичності їх буквального прочитання деяких уривків

наприклад, звернення Pax Christi у США: “Pax Christi USA’s statement on Russia’s invasion of Ukraine,” <https://paxchristiusa.org/2022/02/24/pax-christi-usas-statement-on-russians-invasion-of-ukraine>.

³¹ Marie Dennis, “Ukraine shows we must reject the possibility that war can be just,” National Catholic Reporter, <https://www.ncronline.org/news/opinion/ukraine-shows-we-must-reject-possibility-war-can-be-just>.

³² Lennart Nijenhuis, “Christian pacifist under the gun for Western involvement in Ukraine,” Christian Network Europe, <https://cne.news/article/2634-christian-pacifist-under-the-gun-for-western-involvement-in-ukraine>.

³³ Згідно даних, опублікованих в матеріалах Мюнхенської безпекової конференції (2023), лише 1% українців погоджуються на припинення вогню, якщо окуповані території залишаються під контролем Росії. Лише 6% українців підтримають припинення опору, навіть якщо Росія завдасть по Україні ядерного удару (“Spotlight Ukraine: Munich Security Index,” <https://securityconference.org/publikationen/munich-security-report-2023/spotlight-ukraine>).

³⁴ Юрій Шеляженко, “Про себе”, <https://sheliazhenko.in.ua/about>.

Нового Заповіту можна ставитися з повагою та розумінням (хоча таке ж буквально прочитання Нового Заповіту в іншій царині – скажімо, сексуальної етики – відкидається ними як фундаменталізм). Проте не менш важливими для західних паціфістів стали інші «догмати» на зразок «в будь-якій ситуації є дипломатичне рішення», «в будь-якому конфлікті є відповідальність обох сторін» або «в усіх бідах світу в тій чи іншій мірі винне НАТО». Керуючись цими постулатами, західні паціфісти вписують війну в Україні в звичні для себе рамки.

Окремо відзначимо позицію західних *євангеліських* паціфістів, яким знайомий російський та український контекст: американця Вільяма Йодера (який тривалий час жив у Німеччині, а у 2021 році став громадянином Росії) та німця Йоганнеса Раймера. Перший не лише повторює звичні для паціфістської логіки тези («продовження постачання зброї [із Заходу в Україну] заслуговує найсуворішого осуду», тому що «не можна допустити знищення України і її народу»³⁵), але й висуває пропозиції – скажімо, про розділення України на дві чи три частини³⁶. Об'єднує Йодера і Раймера переконання в тому, що євангеліські церкви Росії зберегли більшу вірність місіональному покликанню та виступають пророчим голосом і світлом у суспільстві, тоді як українські євангеліські церкви не змогли уникнути «нової форми націоналізму», захопились політикою та почали агресивно просувати пронаївські гасла³⁷. У російських протестантів «інше розуміння Євангелія»: «вони вірять в соціальні перетворення через Євангеліє, а не через політику»³⁸. У відповідь на це обмежимося трьома зауваженнями. По-перше, християнина можна вважати заполітизованим настільки, настільки його моральні судження продиктовані політичними обставинами і мотивами. Мовчання або обтічні фрази християнина, який, враховуючи свій політичний контекст, відмовляється дати оцінку очевидній несправедливості, є більш політизованими, ніж неприховано політичні оцінки, які відповідають євангеліській істині. По-друге, не заперечуючи того, що окремі українські протестанти занурилися в політичну діяльність, не сформувавши при цьому чіткого євангеліського світогляду в українському контексті, маємо відзначити, що фундаментальним для євангеліських церков стало бажання бути з народом, а не бути залученими

³⁵ William Yoder, "Evangelicals in the Russian-Ukrainian Conflict," <https://www.wyoder.de/2022/05/10/evangelicals-in-the-russian-ukrainian-conflict>.

³⁶ William Yoder, "Regarding the Threat of War in Eastern Ukraine," <https://www.wyoder.de/2022/01/18/regarding-the-threat-of-war-in-eastern-ukraine>.

³⁷ Див. Johannes Reimer, "Between a Rock and a Hard Place: Ukrainian, Russian and Belarusian Evangelicals," *Evangelical Review of Theology* 46:2 (2022), 101–110.

³⁸ William Yoder, "Russian-German missiologist pleads for ceasefire in Ukraine," <https://cne.news/article/4034-russian-german-missiologist-pleads-for-ceasefire-in-ukraine>.

в політику. Останнє слід розглядати радше як спосіб, у який в демократичних країнах може виявлятися солідарність з народом і бажання служити йому. По-третє, анабаптистська традиція, в якій виховані Йодер та Раймер, дає спокій пригнобленій та безправній людині, але стає тісною для вільного і активного громадянина. Українські протестанти відходять від цієї традиції насамперед тому, що живуть у більш вільному та відкритому суспільстві. Спочатку вони відходили від неї інтуїтивно, але з часом все більш осмислено, зокрема і заглиблюючись у ширшу протестантську традицію.

Відсторонення

До іншої групи західних богословів входять ті, хто виступає за відмежування від «конфлікту» між Росією та Україною. До цієї групи переважно належать консервативні богослови, які тяжіють до (крайніх) правих політичних поглядів. Як політично, так і богословськи вони суттєво відрізняються від (переважно ліво-ліберальної) пацифістської групи, однак вимагають того ж самого (скасування військової підтримки Україні) або й більшого (скасування будь-якої підтримки). Хоча в Західній Європі вплив праворадикальних рухів залишається відчутним, серед їх прибічників майже немає знаних богословів чи церковних лідерів³⁹. Тому в цьому розділі ми обмежимося американським контекстом.

В останнє десятиліття відбувається радикалізація консервативного руху в США, каталізатором чого стала перемога Дональда Трампа на президентських виборах у 2017 році. Одним з найбільших його прихильників у християнських колах став Ерік Метакас, відомий в Україні своєю біографією Дітріха Бонгьоффера⁴⁰. Метакас приділяє значну увагу війні Росії проти України, використовуючи її у внутрішній політичній боротьбі проти демократів. Засуджуючи російську агресію, Метакас, тим не менше, покладає відповідальність за неї на Захід. На його думку, повномасштабне вторгнення Росії стало наслідком, по-перше, слабкості американського уряду («якби президентом був Трамп, цього не відбулося

³⁹ Можна виокремити італійського архієпископа Карло Марію Вігано, апостольського нунція в США в 2011–16 роках, який зайняв відверто проросійську позицію, виправдовуючи агресію та називаючи Росію «останнім bastionом цивілізації проти варварства» (Carlo Maria Viganò, "Message to the International Congress of Russophiles," <https://www.marcotosatti.com/2023/03/16/vigano-message-to-the-international-congress-of-russophiles-mir>).

⁴⁰ Ерік Метакас. Бонгьоффер: Пастор, мученик, пророк, змовник – праведник проти Третього Рейху. — Книгоноша, 2016.

би»), по-друге, намагання глобалістських еліт нав'язати «пансексуальну ідеологію» (що змусило Путіна «захищатися», принаймні в культурному сенсі), по-третє, розширення НАТО (яке, на думку Метаксаса, мало припинити існування відразу після розпаду СРСР)⁴¹. Словом, «ліберали і ненависники Трампа викликали вторгнення Путіна в Україну»⁴².

В перші тижні після повномасштабного вторгнення головним експертом з українського питання на популярному радіошоу Метаксаса став Джон Змірек. За запевненнями Змірека, у 2013 році в Україні президентом було обрано проросійського політика на прізвище «Крищенко»⁴³. Після цього відбувся державний переворот на Майдані під керівництвом глобалістських еліт. Спричинений цим конфлікт між Росією та Україною є не більше, ніж «суперечкою олігархів»⁴⁴, яка ніяк не зачіпає американські інтереси. Російський і український уряди однаково корумповані, однаково націоналістичні і навіть однаково намагаються захопити території⁴⁵. Запрошуючи Змірека на свої програми та поширюючи його публікації в соціальних мережах⁴⁶, Метаксас сприяв поширенню такого розуміння війни в широких колах консервативних християн США. Інші гості на програмах Метаксаса хоч і не висувують настільки радикальні тези, але наполягають на одній головній думці: у американського народу немає жодних причин втручатися у цей «конфлікт» і тим більше ризикувати через нього ядерною війною з Росією.

Серед представників консервативного табору слід також відзначити православного богослова Рода Дресера, який, на відміну від Метаксаса, має певний вплив і в академічному середовищі. Дресер засуджує Росію за «жорстоку і несправедливу» війну проти України, однак вважає, що ця

⁴¹ The Eric Metaxas Radio Show, "John Zmirak With His Opinion of How the Russia-Ukraine Conflict Was Mishandled." <https://rumble.com/vvvgk3-john-zmirak-with-his-opinion-of-how-the-russia-ukraine-conflict-was-mishand.html>.

⁴² The Eric Metaxas Radio Show, "Mike Wilkerson | Why America Matters: The Case for a New Exceptionalism," 34:25, <https://rumble.com/v2kel1m-mike-wilkerson-why-america-matters-the-case-for-a-new-exceptionalism.html>

⁴³ Eric Metaxas Radio Show, "John Zmirak With His Opinion", 9:25. Змірек мав на увазі, звичайно, перемогу Віктора Януковича у 2010 році.

⁴⁴ John Zmirak, "Our Fragile, Divided Nation Can't Risk a War With Russia," The Stream, <https://stream.org/our-fragile-divided-nation-cant-risk-a-war-with-russia>.

⁴⁵ Eric Metaxas Radio Show, "John Zmirak With His Opinion," 26:50. За словами Змірека, Росія намагається «повернути» собі російськомовні регіони України (Zmirak, "Our Fragile").

⁴⁶ Eric Metaxas (@ericmetaxas), Twitter, <https://twitter.com/ericmetaxas/status/1497314028649160716>; Eric Metaxas (@ericmetaxas), Twitter, <https://twitter.com/ericmetaxas/status/1492986445065293827>

«проксі-війна Росії з НАТО» була спровокованою Заходом і продовжується через підбурювання західних урядів, насамперед США⁴⁷. Всупереч запевненням західних політиків та ЗМІ, «Україна програє війну», а американські військові уже безпосередньо залучені у військові дії, стверджує Дреер⁴⁸. Враховуючи ядерний статус Росії і відсутність стратегічних інтересів США в цьому регіоні, Дреер вважає «божевіллям» постачання Україні американської зброї. Додамо, що у 2021 році Дреер переїхав зі США до Угорщини і повністю схвалює політику Віктора Орбана щодо України. Дреер бідкається, що санкційна політика змушує європейців платити «надзвичайно високу ціну за цю війну», і дивується, «чому європейські країни мають обкрадати себе для того, щоб Вашингтон досяг своїх антиросійських зовнішньополітичних цілей»⁴⁹. Продовження війни стане «економічною катастрофою»⁵⁰ і «фінансовим лихом» для Європи, а приєднання України до ЄС лише «збіднить європейських платників податків та збагатить українських олігархів»⁵¹. На думку Дреера, миру можна досягнути, якщо віддати Крим і Донбас Росії та забезпечити нейтральний статус України, надавши їй при цьому «тверді гарантії безпеки»⁵².

Схожі тези висувують і представники руху «християнського націоналізму», який в останні роки здобуває все більше прихильників у консервативних євангельських колах. На їх переконання, Україна – це маріонеткова держава Всесвітнього економічного форуму або ліберального істеблішменту і використовується для відмивання грошей американських платників податків⁵³. В традиційному популістському ключі вони проводять різке розмежування між народом і елітою: ритуально солідаризуючись із українським народом, вони зображують українські політичні еліти

⁴⁷ Rod Dreher, "Blighty-Bound And Down," Rod Dreher's Diary, <https://roddreher.substack.com/p/blighty-bound-and-down>.

⁴⁸ «Американські та французькі спецпризначенці уже на полі бою в Україні, допомагаючи українцям» (Rod Dreher, "Bucharest Postcard," Rod Dreher's Diary, <https://roddreher.substack.com/p/bucharest-postcard>). Див. також: Rod Dreher (@roddreher), Twitter, <https://twitter.com/roddreher/status/1501918878624059392>.

⁴⁹ Rod Dreher, "Woke War 3," The American Conservative, <https://www.theamericanconservative.com/woke-war-3>.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Rod Dreher. "Blighty-Bound And Down."

⁵² Rod Dreher, "The Antiwar Conservatives Rise," The American Conservative, <https://www.theamericanconservative.com/the-antiwar-conservatives-rise>.

⁵³ Jeff Wright (@merelywright), Twitter, <https://twitter.com/merelywright/status/1498661996492902403>;

Joel Webbon (@rightresponsem), Twitter, <https://twitter.com/rightresponsem/status/1672680058366951426>.

корумпованими маріонетками глобалістів⁵⁴. Проте таку позицію займають не всі з тих, кого асоціюють із християнським націоналізмом в США. Так, Дуглас Вілсон розставляє інші акценти: він закликає критично оцінювати будь-які секретні «інсайди», заперечує впливовість право-радикальних рухів в Україні та підкреслює абсурдність симпатій до Путіна серед американських правих⁵⁵.

З приводу вищеописаної ізоляціоністської позиції частини консерваторів у США відзначимо наступне. По-перше, у зовнішньополітичній сфері її прибічники фактично не мислять моральними категоріями, керуючись виключно інтересами своєї країни. Таке мислення не лише суперечить християнській політичній традиції, але й підриває основи відносно мирного світопорядку: без опертя на міжнародне право, колективні зусилля і моральні принципи стосунки між націями перетворюються на боротьбу за виживання, в якій сильні поглинають слабких. До того ж такий ізоляціонізм вибірковий: як вчоргове довели події після атаки Хамасу на Ізраїль, правий американський ізоляціонізм закінчується там, де починаються інтереси Ізраїлю.

По-друге, частина правих керується навіть не інтересами своєї держави, а вузько партійними інтересами, використовуючи війну в Україні для критики політичних конкурентів. Виходячи з пріоритету стратегічних американських інтересів, можна навести чимало аргументів на користь підтримки України⁵⁶, однак такі аргументи мало важать для тих, хто поглинутий внутрішньополітичною боротьбою. До того ж на Заході чимало християн розглядають світові проблеми крізь призму «культурної війни» між

⁵⁴ Втім, навіть український прапор є для них символом еліти, а не народу, оскільки вони регулярно висміюють людей, які розміщають український прапор біля свого імені в мережі Twitter (наприклад: Stephen Wolfe (@Perflnjust), Twitter, <https://twitter.com/Perflnjust/status/1579602997033992194>, Jeff Wright (@merelyjwright), Twitter, <https://twitter.com/merelyjwright/status/1582711354435125249>).

⁵⁵ Douglas Wilson, "The First Casualty of War," <https://dougwils.com/books-and-culture/s7-engaging-the-culture/the-first-casualty-of-war.html>. Ймовірно, позиція Вілсона зумовлена зокрема і його контактами з українськими церквами, що входять до Спільноти реформатських євангельських церков (CREC). Втім, наявність подібних контактів не завжди гарантує схвалення підтримки України. Так, Джеймс Уайт (який відмежовується від християнського націоналізму, але притримується подібних поглядів), коментуючи надання Україні фінансової та військової допомоги, написав: «Я люблю своїх українських друзів, але вже надто очевидно, що все це придумано негідниками, щоб прискорити загибель Заходу та неминуче настання хаосу, який призведе до тиранії» (James White [@HwsEleutheroi], Twitter, <https://twitter.com/HwsEleutheroi/status/1605591794367860736>).

⁵⁶ Див., наприклад, Marc A. Thiessen, "This is the 'America First' case for supporting Ukraine," *The Washington Post*, <https://www.washingtonpost.com/opinions/2023/05/30/ukraine-counteroffensive-support-america>.

лібералами та консерваторами. Оскільки переважно прогресивні західні уряди підтримують Україну, а Росія проголошує курс на традиціоналізм, то події в Україні розглядаються як війна «ліберальної» («прогресивної») України (і Заходу, що стоїть за нею) та консервативної («традиціоналістської») Росії. Таке представлення ускладнює солідаризацію західних консерваторів з Україною, однак помилковою є сама проекція культурної війни на Заході на війну в Україні.

По-третє, частина правих США виходить не лише з презумпції некомпетентності влади («неправильно все, що робить уряд демократів»), а й з презумпції заангажованості ЗМІ («неправда все, що сповіщають мейнстрімні ЗМІ»). Тотальна недовіра до ЗМІ та владних інституцій своєї ж країни призводить до того, що чимало американських консерваторів покладаються на альтернативні джерела інформації, аж до конспіративних теорій⁵⁷. Поінформованість таких джерел можна оцінити за вищенаведеним прикладом Джона Змірека. Більш відомим прикладом є Такер Карлсон, який поширює відверто проросійські наративи і користується великою популярністю і серед християн⁵⁸. Тут необхідно визнати і певне недопрацювання українських (в тому числі діаспорних) церков, які могли б більш активно впливати на американські церковні кола. Навіть якщо головний зміст їх свідчення не відрізнявся би від подачі інформації в мейнстрімних ЗМІ, воно сприймалося би як першоджерело з особливими акцентами, що виглядає як альтернативна інформація.

Нарешті, не можна оминати увагою і ставлення частини американських правих до «християнської» Росії, яке також пояснює їх відмежування від війни в Україні. Показово, що навіть після анексії Криму Френклін Грем відвідував Москву та дякував Путіну за захист «традиційного християнства», відзначаючи «позитивні зміни» на протязі останніх тридцяти років в Росії – на противагу негативним змінам в США в бік секуляризму⁵⁹.

⁵⁷ Зазначимо, що ця тенденція проявляється не лише серед консерваторів. Так, Роджер Олсон (якого не віднесеш до правого табору), відомий в Україні своєю книгою про сучасне богослов'я (у співавторстві зі Стенлі Гренцом), стверджує, посилаючись на власні «поінформовані джерела», що допомога Україні пояснюється насамперед зацікавленістю США в дорогіцінних металах, якими багата Україна (Roger Olson, "What I Think About The War In Ukraine," <https://www.patheos.com/blogs/rogerolson/2023/07/what-i-think-about-the-war-in-ukraine>).

⁵⁸ Метаксас, між іншим, вважає його чудовою кандидатурою на посаду віце-президента при Трампі (Eric Metaxas [[@ericmetaxas](https://twitter.com/ericmetaxas)], Twitter, <https://twitter.com/ericmetaxas/status/1734355320930029882>).

⁵⁹ Miranda Blue, "Franklin Graham Praises 'Gay Propaganda' Law, Criticizes US 'Secularism' In Russia Visit," Right Wing Watch, <https://www.rightwingwatch.org/post/franklin-graham-praises-gay-propaganda-law-criticizes-us-secularism-in-russia-visit>.

Подібні заяви робили й інші християнські лідери⁶⁰. Після повномасштабного вторгнення Росії публічне схвалення політики Путіна стало неможливим, однак наївне сприйняття Росії як християнської країни та російської православної церкви як оплоту консерватизму почасти зберігається. Російська модель здається привабливою для (крайніх) правих не тільки через деклароване відстоювання традиційної сексуальної етики, але й через позиціонування Путіна як сильного лідера, який об'єднує «християнський» народ. Те, що декларативний консерватизм та політичний образ «сильної руки» цінується американськими правими (як у випадку з Путіним, так і у випадку з Трампом) вище, ніж особисте благочестя та відданість демократії і конституціоналізму, свідчить про суттєве зміщення пріоритетів у світогляді багатьох консервативних християн у США.

Обережна підтримка

Хоча у попередніх розділах статті ми приділили значну увагу паціфістським закликам до замирення та ізоляціоністському відмежуванню, лише невелика частина західних богословів поділяють ці підходи. Абсолютна більшість богословів виступають за широкую підтримку України, в тому числі і за надання їй західного озброєння. З «лівого» боку це найбільш очевидно на прикладі Євангелічної церкви Німеччини: більшість (зокрема і президент Ради церкви у 2021–23 роках Анnette Куршус) підтримує постачання зброї Україні, і лише невелика меншість (на чолі з єпископом Фрідріхом Крамером) відстоюють протилежну позицію. Те ж саме стосується і правого табору: за визнанням Дреєра, навіть серед його (радикально) консервативних прибічників половина або навіть більшість підтримує позицію чинного американського уряду щодо війни в Україні⁶¹.

Причини, на яких ґрунтується солідарність західних християн з Україною, є надто очевидними: з правової та моральної точки зору Україна стала жертвою безпідставної, жорстокої та несправедливої агресії. Тому в цьому розділі ми зупинимся на менш очевидному – на тих факторах, які змушують частину західних богословів зайняти більш обережну позицію і

⁶⁰ Molly Olmstead, "Can the Christian Right Quit Putin?" <https://slate.com/news-and-politics/2022/03/christian-conservatives-vladimir-putin-ukraine-invasion.html>.

⁶¹ Rod Dreher, "Blacklistin' Bret Vs. 'Unpatriotic Conservatives'," Rod Dreher's Diary, <https://roddreher.substack.com/p/blacklistin-bret-vs-unpatriotic-conservatives>.

вагатися із підтримкою надання Україні всіх необхідних⁶² для захисту засобів.

Перш за все, обережність виявляють, як правило, богослови, що притримуються вищеописаного підходу «справедливого миру». Роками він існував більше в теорії, ніж на практиці, і російська агресія стала для нього важким випробуванням. Деякі його прибічники у відповідь на війну в Україні висувають близькі до пацифізму тези. Так, Елі Маккарті хоч і не засуджує українців, які взяли в руки зброю, але вважає значно кращими засоби ненасильницького спротиву⁶³. Інша частина фактично повторює класичні постулати традиції справедливої війни. Але більшість прибічників «справедливого миру», ймовірно, все ще шукає оптимальні відповіді: з одного боку, їм надто дорогі звичні акценти на діалозі, примиренні та роззброєнні, а з іншого – вони дедалі глибше усвідомлюють, що таких акцентів недостатньо в нових умовах, які склалися після повномасштабної російської агресії. В нових умовах церква вже не може просто триматися рівновіддалено від сторін конфлікту, ухилятися від суджень та закликати усіх до діалогу і складення зброї, оскільки така позиція урівнює агресора і жертву. Найбільш характерною в цьому контексті стала позиція папи Франциска. Спочатку він повторював звичні тези про те, що війна була частково спровокована НАТО, що справедливих воєн не буває і що від них виграють тільки виробники зброї. Однак згодом він чітко визнав право України на самооборону і принаймні не засудив постачання Україні озброєння⁶⁴. Можливо, погляди папи (а з ним – і багатьох інших богословів) проходять через певну еволюцію і надалі, але навряд чи можна (було) сподіватися на різкі зміни, враховуючи, наскільки глибоко укорінився на Заході підхід «справедливого миру», особливо в академічному середовищі.

⁶² В тій, звісно, мірі, в якій таке надання не загрожувало би явним чином безпеці Заходу.

⁶³ «Прикладами ненасильницьких дій українців стало блокування військових конвоїв і танків, а також відмова втікати навіть після попереджувальних пострілів. У Бердянську та Куликівці люди організували мирні мітинги і переконали російських військових забратися геть. Сотні людей протестували проти викрадення мера, а в Херсоні люди протестували та відмовлялися від переходу на рубль» (Eli McCarthy, "Pope Francis, Ukraine and effective nonviolent resistance," National Catholic Reporter, <https://www.ncronline.org/news/opinion/pope-francis-ukraine-and-effective-nonviolent-resistance>).

⁶⁴ Детальніше про позицію папи Франциска див. Павло Смицьнюк, "Католицька реакція на російсько-українську війну", Наукові записки УКУ 10 (2023): 193–224. Як справедливо підсумовує Смицьнюк, «схоже, ця війна переконала Франциска в тому, що традиція справедливої війни потребує 'переосмислення', а не 'відторгнення'» (с. 215).

По-друге, західні богослови і особливо церковні лідери вимушені зважати на глобальний контекст. Навіть в політичному сенсі на зміну гегемонії Заходу приходить багатополлярний світопорядок і зростання ролі глобального Півдня. Ще більше це стосується християнства: роль західного християнства знижується не лише пропорційно падінню політичного впливу Заходу, але й тому, що на самому Заході християнство занепадає. В Азії, Африці та Латинській Америці війну в Україні часто розглядають крізь призму власного колоніального минулого, вважаючи, що Захід за визначенням не може стояти на боці скривдженого. На самому Заході таке розуміння притаманне прибічникам богослов'я звільнення та чорного богослов'я. Так, Корнел Уест висловлюється проти будь-якої активної зовнішньої політики США, називаючи протистояння в Україні «проксі-війною між Американською Імперією та Російською Федерацією»⁶⁵. Прикметно, що Америку Уест називає «імперією», а Росію – «федерацією»: він та його однодумці визнають тільки такий імперіалізм, який має західне походження і расові конотації. Західні богослови назагал не поділяють такого розуміння, але змушені рахуватися з поширеністю таких оцінок на глобальному Півдні. Прикладом знову-таки може слугувати папа Франциск: його обережність пояснюється не тільки прихильністю до акцентів підходу «справедливого миру» і традиційним для Ватикану намаганням зберегти максимальну нейтральність, але і його південноамериканським контекстом та бажанням врахувати настрої у незахідних церковних спільнотах. Зауважимо також, що заяви Центрального комітету⁶⁶ та Асамблеї⁶⁷ Всесвітньої ради церков щодо війни в Україні були слабшими, ніж відповідні резолюції Генеральної Асамблеї ООН.

Хоча вище ми зосереджувалися більше на застереженнях, притаманних прибічникам підходу «справедливого миру», свої застереження щодо підтримки України мають і ті, хто мислить переважно в категоріях традиції справедливої війни. Так, Рено наголошує на важливості трьох критеріїв справедливої війни: війна як останній засіб, ймовірність успіху та принцип пропорційності⁶⁸. Справедливість українського спротиву на початку війни не викликала сумніву, адже йшлося про саме виживання української держави. Однак критерії справедливої війни зберігають силу не

⁶⁵ Cornel West (@CornelWest), Twitter, <https://twitter.com/CornelWest/status/1678490771228622848>.

⁶⁶ "WCC Central Committee Statement on the War in Ukraine."

⁶⁷ "War in Ukraine, Peace and Justice in the European Region," World Council of Churches, <https://www.oikoumene.org/resources/documents/war-in-ukraine-peace-and-justice-in-the-european-region>.

⁶⁸ Russell Ronald Reno, "Peace in Ukraine," First Things, <https://www.firstthings.com/article/2023/04/peace-in-ukraine>.

лише на початку війни, а і в ході війни, відзначає Рено. Якщо зараз вже не йдеться про збереження державності, а радше про відновлення територіальної цілісності, і при цьому ймовірність успіху вже не здається такою високою, як рік тому, а кожен метр звільненої території дається великою кров'ю, то чи варто Україні жертвовно продовжувати цю боротьбу, а Заходу беззастережно підтримувати її в цьому? Рено зізнається, що і сам не має чіткої відповіді, але його роздуми показують його вагання і обережність⁶⁹. Ще більші сумніви Рено має щодо того, чи варто США виконувати роль захисника ліберальної демократії у всьому світі.

По-четверте, обережність західних богословів викликана і їх самокритичним ставленням до політики Заходу. Як зазначає Роджер Олсон, «дивно або навіть лицемірно те, що Сполучені Штати ... засуджують дії, які самі вчиняли багато разів, а саме невинуваті акти військової агресії проти інших країн»⁷⁰. Такі міркування не позбавлені сенсу і до певної міри можуть навіть вважатися застосуванням Христового повеління в Мт. 7:5 до міжнародних відносин. Однак надмірна самокритика іноді стає на заваді чиненню справедливості. Міркування в дусі «якщо ми вчиняли несправедливо, то не маємо права виступити проти тих, хто вчиняє несправедливість зараз, і прийти на допомогу жертві несправедливості», лише розкручують спіраль насилля у світі, в якому немає тих, хто без гріха. Сюди ж можна віднести міркування про провину Заходу перед Росією – скажімо, за те, що Захід не проявив достатньої відкритості до Росії в останні десятиліття. Так, Джон Мілбенк переконаний, що «тепер ми збираємо плоди нашої глупоти і нездатності інтегрувати Росію з рештою колишнього християнського світу після розпаду СРСР»⁷¹. Однак подібного роду самобичування можуть мати паралізуючий ефект – не кажучи вже про те, що вони можуть бути безпідставними (як і є в даному випадку: Росія не інтегрувалася із Заходом насамперед через те, що не полишала мрій постати окремою і самодостатньою цивілізацією та не мала

⁶⁹ Див. також Ashley Beck, "Ukraine and self-defence in Christian teaching," Catholic Social Thought, <https://catholicsocialthought.org.uk/ukraine-and-self-defence-in-christian-teaching>.

⁷⁰ Roger Olson, "About Russia's AND America's Invasions," <https://www.patheos.com/blogs/rogereolson/2022/02/about-russias-and-americas-invasions>.

⁷¹ John Milbank (@johnmilbank3), Twitter, <https://twitter.com/johnmilbank3/status/1484436399893925891>.

Пор.: «Помилкою було те, що Росію (звичайно, за певних умов) не залучили до НАТО» (John Milbank [@johnmilbank3], Twitter, <https://twitter.com/johnmilbank3/status/1616838816169611264>).

наміру змінювати традиційну для себе – і відмінну від західної – політичну систему)⁷².

Ще одним стримуючим фактором для деяких богословів є певні симпатії до Росії та намагання зберегти екуменічні контакти з Російською православною церквою. Тут мається на увазі не привабливість «традиціоналістської» чи «антиглобалістської» Росії для частини західних консерваторів, а більш загальний, романтизований образ Росії: загадковість російської душі, велич російської культури, глибока духовність, православне мучеництво за радянських часів. Такий образ все ще зберігається в окремих західних академічних колах, але варто відзначити й ті приклади, коли моральні судження змушують богословів виражати максимальну підтримку Україні всупереч власним симпатіям до російської культури. Так, Роуен Вільямс, незважаючи на свою любов до російського богослов'я та літератури, засуджує російський релігійний націоналізм⁷³, відвідав Україну після повномасштабного вторгнення та закликав до виключення Російської православної церкви із Всесвітньої ради церков.

Важливим також залишається фактор недооцінки зла, який пов'язаний і з більш фундаментальним богословським уявленням про силу гріха. Сучасні західні підходи до проблем війни та миру формувалися у період, коли інтенсивність глобального насилля була відносно невисокою, а серйозні міждержавні конфлікти, принаймні на самому Заході, відійшли в минуле. В інтелектуальних та політичних елітах утвердилася впевненість, що всі суперечки в Європі можна вирішити дипломатичним шляхом. Війна Росії проти України, націлена на викорінення української культури, захоплення земель, знищення осередків будь-якого опору, встановлення тоталітарного контролю, похитнула ці уявлення, але остаточно не зруйнувала їх. Багатьом західним богословам ще доведеться по-новому усвідомити істину відомого виразу Паскаля про те, що в цьому світі справедливість без застосування сили безпорадна. Люди (і групи людей) можуть бути настільки налаштованими на зло, що лише сила, а не аргументи, може зупинити їх.

⁷² Додамо, що саме у випадку з Олсоном і Мілбенком така самокритика не привела до заперечень проти постачання Україні озброєння. Більше того, Мілбенк не заперечує проти «військової інтервенції НАТО якогось ступеня» та наполягає на необхідності завдати Росії поразки (John Milbank [@johnmilbank3], Twitter, <https://twitter.com/johnmilbank3/status/1515616874654236672>).

⁷³ Rowan Williams, "Russia and Christian nationalism: the background of a conflict," University of Oxford Podcasts, <https://podcasts.ox.ac.uk/russia-and-christian-nationalism-background-conflict>

Нарешті, чимало богословів мають застереження стосовно конкретних видів озброєння, які передаються Україні. Так, згадані вище Олсон⁷⁴, Мілбенк⁷⁵ та багато інших категорично засудили надання Україні кластерних боєприпасів. Втім, така однозначність надто нагадує високе моралізаторство у ситуації, коли жертва агресії готова до застосування таких боєприпасів на *власній* території (а значить і з подальшим ризиком вибухів нерозірваних боєприпасів для *власних* громадян), коли запаси інших боєприпасів вичерпуються, вздовж лінії зіткнення залишилося небагато цивільного населення, а протилежна сторона використовує цей вид озброєння без обмежень.

Беззастережна підтримка

Беззастережна підтримка України висловлюється насамперед богословами, які належать до школи християнського реалізму (найбільш знаним представником якої був Рейнхольд Нібур) та традиції справедливої війни. Так, вищезгаданий Джордж Вайгель вважає війну Росії проти України «поворотним моментом у сучасній історії»⁷⁶. Відразу після повномасштабного вторгнення він закликав західні уряди передати Україні з-поміж іншого озброєння безпілотні летальні апарати та літаки радянських часів, які зберігалися в країнах НАТО, накласти і посилити санкції, заморозити російські активи і передати їх Україні, всіляко протистояти російській дезінформації, а також пояснювати власним громадянам, що і Захід має піти на певні жертви, які «варті того з моральної точки зору і стратегічно необхідні»⁷⁷. Вайгель категорично відкинув будь-які припущення щодо провини України чи НАТО в розпалюванні конфлікту, поклавши на Росію всю відповідальність за цю «неоколоніальну загарбницьку війну з геноцидним підтекстом»⁷⁸. Вайгель наголошує, що

⁷⁴ Olson, "What I think."

⁷⁵ John Milbank (@johnmilbank3), Twitter, <https://twitter.com/johnmilbank3/status/1678655012090662914>.

⁷⁶ George Weigel, "What Ukraine Means," First Things, <https://www.firstthings.com/article/2023/05/what-ukraine-means>.

⁷⁷ George Weigel, "Putin's Megalomania, the Monroe Doctrine, and the Truth about Prudence," The Catholic World Report, <https://www.catholicworldreport.com/2022/03/05/putins-megalomania-the-monroe-doctrine-and-the-truth-about-prudence>; "Thinking Catholic' About Ukraine and the Just-War Tradition," The Catholic World Report, <https://www.catholicworldreport.com/2022/03/14/thinking-catholic-about-ukraine-and-the-just-war-tradition>.

⁷⁸ George Weigel, "On Ukraine," First Things, <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2022/02/on-ukraine>.

відсіч агресії та збереження суверенітету України потрібні для захисту заснованого на правилах міжнародного порядку, а отже безпосередньо зачіпають інтереси Заходу. За словами Вайгеля, нездатність зрозуміти важливість підтримки України «свідчить не лише про історичне невігластво та стратегічну короткозорість, але й про нерозуміння принципу солідарності»⁷⁹.

Вайгель вважає, що, починаючи з Революції гідності, українці (можливо, і не усвідомлюючи цього) підкреслили значення чотирьох фундаментальних принципів католицького соціального вчення: персоналізм, спільне благо, субсидіарність та солідарність. Персоналізм виявляється в пошані до людського життя та гідності людини; важливість спільного блага українці показують, підтримуючи один одного та використовуючи свою свободу для блага іншого; субсидіарність знаходить своє вираження в децентралізації та локальних ініціативах; а солідарність – в усвідомленні спільної відповідальності за свою країну⁸⁰.

Вайгель також зосереджується на церковних аспектах російсько-української війни. Він застерігає Ватикан проти спроб посередництва, рівновіддаленого від двох воюючих сторін. Таке посередництво неможливе, оскільки «це абсолютно асиметрична ситуація, в якій агресору, що вчиняє геноцид, опирається вільний народ, сповнений рішучості захистити свій суверенітет»⁸¹. Роль Святого престолу, на думку Вайгеля, повинна виявитися не у посередництві, а в «силі морального свідчення, яке починається з того, щоб називати речі своїми іменами»⁸²: Росія здійснює безпідставну і незаконну агресію, а Україна веде справедливую і оборонну війну. Крім того, Вайгель закликає Ватикан «припинити всі офіційні екуменічні контакти з російським православ'ям до тих пір, поки Московський патріархат не доведе, що він є церковним органом, а не інструментом російської державної влади»⁸³.

Більше про геноцид в Україні: George Weigel, "Genocide in Ukraine?", *First Things*, <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2022/11/genocide-in-ukraine>.

⁷⁹ George Weigel, "A World without Rules?", *First Things*, <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2022/10/a-world-without-rules>.

⁸⁰ Weigel, "What Ukraine means."

⁸¹ George Weigel, "The Vatican as Peacemaker in Ukraine?", *First Things*, <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2023/05/the-vatican-as-peacemaker-in-ukraine>.

⁸² George Weigel, "The Pope and the Patriarch of Moscow," *Ethics & Public Policy Center*, <https://eppc.org/publication/the-pope-and-the-patriarch-of-moscow>.

⁸³ *Ibid.*

Прибічники християнського реалізму і традиції справедливої війни (зокрема Вайгель) часто публікуються в часописі *First Things*. Але останніми роками їх головним рупором став часопис *Providence*, у якому з'явилося чимало матеріалів про війну в Україні. Особливою плідністю в цьому відзначився Деріл Чарльз. Наголошуючи на даних у Будапештському меморандумі запевненнях (і, ймовірно, навіть перебільшуючи значення цього документу), Чарльз вважає, що «ми на Заході морально і політично зобов'язані допомогти Україні, надаючи їй усі необхідні засоби для захисту і виживання»⁸⁴. «І ганьба нам, якщо нам не вистачає морального хребта та відчуття обов'язку забезпечити все, що потрібно Україні для захисту від зла та знищення»⁸⁵.

За словами Чарльза, замість ефективної політики стримування західні уряди проводять фактично політику самостримування, обмежуючи свою допомогу Україні через побоювання ескалації⁸⁶. Таке зволікання з передачею Україні сучасної зброї, переконаний Чарльз, призводить лише до більшої кількості жертв від агресії Росії, яку він називає «найбільшою терористичною організацією в світі»⁸⁷. Він наполягає, що західні уряди мають негайно передати Україні сучасну авіацію, системи протиповітряної оборони, далекобійні ракети⁸⁸ та всіляко сприяти перемозі України. Ця перемога має складатися з трьох ключових аспектів: відновлення територіальної цілісності, безпека від подальших терористичних загроз та притягнення до відповідальності винних у скоєнні злочинів⁸⁹.

Чарльз переконаний, що війна в Україні є визначальною для майбутнього Європи і світу, а тому має для Заходу стратегічне значення. США мають взяти на себе лідерство у захисті свободи, демократії та міжнародного правопорядку. В цьому контексті Чарльз звертається до слів Христа – «Кому більше дано, від того більше й очікується» (Лук. 12:48) – та поширює цей принцип і на міжнародні відносини⁹⁰. Однак найбільше

⁸⁴ J. Daryl Charles, "The War in Ukraine through German Eyes," Providence, <https://providencemag.com/2022/11/the-war-in-ukraine-through-german-eyes>. Курсив автора.

⁸⁵ J. Daryl Charles, "Good, Evil, and the Just War: Ukraine Needs More Aid," Providence, <https://providencemag.com/2022/04/good-evil-just-war-ukraine-needs-more-aid>.

⁸⁶ J. Daryl Charles, "Ukraine, the U.S., and the Budapest Memorandum," Providence, <https://providencemag.com/2023/12/ukraine-the-u-s-and-the-budapest-memorandum>.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ J. Daryl Charles, "Preparing for Peace? Our Responsibilities to Ukraine," Providence, <https://providencemag.com/2023/01/preparing-for-peace-our-responsibilities-to-ukraine>.

⁸⁹ Charles, "Ukraine."

⁹⁰ J. Daryl Charles, "The Global Stakes of the War in Ukraine," Providence, <https://providencemag.com/2023/04/the-global-stakes-of-the-war-in-ukraine>.

значення для Чарльза мають не стільки стратегічні, скільки моральні міркування: «Якщо ми не можемо дієво захистити Україну відповідно до її гострих військових потреб, то в нашій культурі немає нічого цінного, що варто захищати»⁹¹.

Вайгель та Чарльз належать до консервативних богословів, але і в протилежному богословському таборі Україну підтримують не меншою мірою. Так, у Нідерландах найкраще розуміння ситуації в Україні виявляє професор Протестантського богословського університету Хелейн Зорхдрахер, яка працює і в Католицькому університеті у Львові. З іншого боку, всі редакційні статті у вкрай консервативному «Реформатському віснику» теж витримані у виразно проукраїнському дусі. Визначальними для оцінки російсько-української війни є не позиція богослова у консервативно-ліберальному спектрі, а розуміння українського контексту та наявність особистих контактів в Україні, здатність максимально абстрагуватися від внутрішньополітичної полеміки на Заході та сфокусуватися на моральних судженнях, а також підхід до питань війни і миру в цілому.

Висновки

Повномасштабна війна Росії проти України не лише означала завершення більш як 75-річного періоду відносного спокою на європейському континенті, але й поставила під сумнів релевантність та обґрунтованість тих підходів до війни і миру, які утвердились на Заході впродовж цього періоду. Насамперед це стосується пацифістських ідей, які здобували все більше визнання, особливо в академічному середовищі. Війна стала випробуванням і для прибічників підходу «справедливого миру», який став панівним в останні десятиліття серед християнських богословів. Втім, складні питання постали і перед прибічниками традиції «справедливої війни»: повністю визнаючи законне право України на збройний самозахист, вони вагаються із тим, в який спосіб і в якій мірі західні уряди мають її підтримувати.

Намагаючись систематизувати різні ставлення західних богословів до російсько-української війни, ми виділили у статті чотири категорії. У першу входять ті, хто закликає до якнайшвидшого замирення з Росією і припинення постачання західної зброї в Україну. До другої належить ті, хто

⁹¹ J. Daryl Charles, "The Meaning of the War in Ukraine: The West at a Crossroads," Providence, <https://providencemag.com/2023/09/the-meaning-of-the-war-in-ukraine-the-west-at-a-crossroads>.

вважає, що Захід (зокрема США) має максимально відсторонитися від цієї війни, оскільки вона не зачіпає ключові інтереси Заходу, вимагає значних ресурсів і ризикує вилитися у ядерний конфлікт. Прихильники цих двох підходів перебувають у явній меншості, однак подекуди поширюють відверто проросійські наративи, прикрашаючи їх ритуальною солідаризацією з українським народом. До третьої категорії ми віднесли тих, хто виступає на підтримку України, однак з різних причин вважає за необхідне обмежувати її. Нарешті, в останню категорію входять богослови, які закликають до максимальної та всебічної підтримки України.

Війна перекреслила сподівання на те, що жорстока історія ХХ століття ніколи не повториться в Європі. Відповідно вона підважила фундамент етичних теорій, які виходили з неможливості повторення у Європі жахів війни та повернення реваншизму і тоталітарних ідеологій. Все більше західних богословів і церковних лідерів усвідомлюють, що не можуть собі дозволити лише закликати до діалогу, молитви та прийому біженців. Весь Захід не вмістить біженців від агресивних мілітаристських режимів, якщо їм дієво не протистояти.

Дмитро Бінцаровський

PhD (Theologische Universiteit Kampen), науковий дослідник Богословського університету Утрехт (Нідерланди)

Бібліографія

Baars, Henk. "Kerstbrief van Kerk en Vrede."
https://vredessite.nl/nieuws/kerk_2055.html.

Beck, Ashley. "Ukraine and self-defence in Christian teaching." Catholic Social Thought. <https://catholicsocialthought.org.uk/ukraine-and-self-defence-in-christian-teaching>.

Biggar, Nigel. *In Defence of War*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Blue, Miranda. "Franklin Graham Praises 'Gay Propaganda' Law, Critiques US 'Secularism' In Russia Visit." Right Wing Watch. <https://www.rightwingwatch.org/post/franklin-graham-praises-gay-propaganda-law-critiques-us-secularism-in-russia-visit>.

Charles, J. Daryl. "Good, Evil, and the Just War: Ukraine Needs More Aid." Providence. <https://providencemag.com/2022/04/good-evil-just-war-ukraine-needs-more-aid>.

Charles, J. Daryl. "Preparing for Peace? Our Responsibilities to Ukraine." Providence. <https://providencemag.com/2023/01/preparing-for-peace-our-responsibilities-to-ukraine>.

Charles, J. Daryl. "The Global Stakes of the War in Ukraine." Providence. <https://providencemag.com/2023/04/the-global-stakes-of-the-war-in-ukraine>.

Charles, J. Daryl. "The Meaning of the War in Ukraine: The West at a Crossroads." Providence. <https://providencemag.com/2023/09/the-meaning-of-the-war-in-ukraine-the-west-at-a-crossroads>.

Charles, J. Daryl. "The War in Ukraine through German Eyes." Providence. <https://providencemag.com/2022/11/the-war-in-ukraine-through-german-eyes>.

Charles, J. Daryl. "Ukraine, the U.S., and the Budapest Memorandum." Providence. <https://providencemag.com/2023/12/ukraine-the-u-s-and-the-budapest-memorandum>.

The Church of England. "Synod hears of suffering of Ukrainian citizens as it votes to condemn Russian invasion." <https://www.churchofengland.org/media-and-news/press-releases/synod-hears-suffering-ukrainian-citizens-it-votes-condemn-russian>.

Democratic Socialists of America. *Statements: On Russia's Invasion of Ukraine*. February 26, 2022. <https://www.dsausa.org/statements/on-russias-invasion-of-ukraine>.

Dennis, Marie. "Ukraine shows we must reject the possibility that war can be just." National Catholic Reporter. <https://www.ncronline.org/news/opinion/ukraine-shows-we-must-reject-possibility-war-can-be-just>.

Dreher, Rod. "Blacklistin' Bret Vs. 'Unpatriotic Conservatives'." Rod Dreher's Diary. <https://roddreher.substack.com/p/blacklistin-bret-vs-unpatriotic-conservatives>.

Dreher, Rod. "Blighty-Bound And Down." Rod Dreher's Diary. <https://roddreher.substack.com/p/blighty-bound-and-down>.

Dreher, Rod. "Bucharest Postcard." Rod Dreher's Diary. <https://roddreher.substack.com/p/bucharest-postcard>.

Dreher, Rod. "The Antiwar Conservatives Rise." The American Conservative. <https://www.theamericanconservative.com/the-antiwar-conservatives-rise>.

Dreher, Rod. "Woke War 3." The American Conservative. <https://www.theamericanconservative.com/woke-war-3>

The Eric Metaxas Radio Show, "John Zmirak With His Opinion of How the Russia-Ukraine Conflict Was Mishandled." <https://rumble.com/vvvgk3-john-zmirak-with-his-opinion-of-how-the-russia-ukraine-conflict-was-mishand.html>

The Eric Metaxas Radio Show, “Mike Wilkerson | Why America Matters: The Case for a New Exceptionalism,” <https://rumble.com/v2ke11m-mike-wilkerson-why-america-matters-the-case-for-a-new-exceptionalism.html>

“Ethicists without Borders Statement on Russia’s Aggression against Ukraine.” Catholic Moral Theology. <https://catholicmoraltheology.com/ethicists-without-borders-statement-on-russias-aggression-against-ukraine>.

European Evangelical Alliance. “Statement on Ukraine.” <https://www.europeanea.org/statement-on-ukraine>.

Gallagher, Brandon, and Pantelis Kalaitzidis. “A Declaration on the ‘Russian World’ (Russkii Mir) Teaching.” *Mission Studies* 39 (2022): 269–76.

Grandia, Bram, en Greetje Witte-Rang. “Pacifist in tijden van oorlog.” Vereniging voor Theologie en Maatschappij. <https://ophef-vtm.nl/pacifist-in-tijden-van-oorlog>.

Griffiths, Paul J. “Endless Slaughter.” *Commonweal*. <https://www.commonwealmagazine.org/print/42224>.

Hauerwas, Stanley. *Should War Be Eliminated? Philosophical and Theological Investigations*. Milwaukee: Marquette University Press, 1984.

Hauerwas, Stanley. *The Peaceable Kingdom: A Primer in Christian Ethics*. Notre Dame: University of Notre Dame, 1981.

Kerk en Vrede. “Als Rusland zich niet veilig voelt dan zijn wij ook niet veilig.” <https://www.haagsedomnicus.nl/tijdelijk/kerkenvrede20220131.pdf>.

McCarthy, Eli. “Pope Francis, Ukraine and effective nonviolent resistance.” *National Catholic Reporter*. <https://www.ncronline.org/news/opinion/pope-francis-ukraine-and-effective-nonviolent-resistance>.

Nijenhuis, Lennart. “Christian pacifist under the gun for Western involvement in Ukraine.” *Christian Network Europe*. <https://cne.news/article/2634-christian-pacifist-under-the-gun-for-western-involvement-in-ukraine>.

O'Donovan, Oliver. *The Just War Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Olmstead, Molly. “Can the Christian Right Quit Putin?” <https://slate.com/news-and-politics/2022/03/christian-conservatives-vladimir-putin-ukraine-invasion.html>.

Olson, Roger. “About Russia’s AND America’s Invasions.” <https://www.patheos.com/blogs/rogereolson/2022/02/about-russias-and-americas-invasions>.

Olson, Roger. “What I Think About The War In Ukraine.” <https://www.patheos.com/blogs/rogereolson/2023/07/what-i-think-about-the-war-in-ukraine>.

“Open brief: Voor het te laat is.” <https://bit.ly/3JC1fBk>

“Pax Christi USA’s statement on Russia’s invasion of Ukraine.”
<https://paxchristiusa.org/2022/02/24/pax-christi-usas-statement-on-russians-invasion-of-ukraine>.

Pope Francis. *Message of His Holiness Pope Francis to the Participants in the International Peace Meeting Organized by the Community of Sant’egidio* (7-9 September 2014). https://www.vatican.va/content/francesco/en/messages/pont-messages/2014/documents/papa-francesco_20140826_messaggio-sant-egidio-pace-anversa.html

Priymak, Eddie. “The Evolving Pacifism of Ukraine’s Protestants.” *Kyiv Post*.
<https://www.kyivpost.com/opinion/19231>.

Redactie Ignis webmagazine. “Vredesactivisme in tijden van oorlog.”
<https://igniswebmagazine.nl/politiek/vredesactivisme-in-tijden-van-oorlog>

Reimer, Johannes. “Between a Rock and a Hard Place: Ukrainian, Russian and Belarusian Evangelicals.” *Evangelical Review of Theology* 46:2 (2022), 101–110.

Reno, Russell Ronald. “Peace in Ukraine.” *First Things*.
<https://www.firstthings.com/article/2023/04/peace-in-ukraine>.

“Spotlight Ukraine: Munich Security Index,”
<https://securityconference.org/publikationen/munich-security-report-2023/spotlight-ukraine>.

Thiessen, Marc A. “This is the ‘America First’ case for supporting Ukraine.” *The Washington Post*.
<https://www.washingtonpost.com/opinions/2023/05/30/ukraine-counteroffensive-support-america>.

Viganò, Carlo Maria. “Message to the International Congress of Russophiles.”
<https://www.marcotosatti.com/2023/03/16/vigano-message-to-the-international-congress-of-russophiles-mir>.

Walzer, Michael. *A Foreign Policy for the Left*. Yale University Press, 2018.

Weigel, George. “‘Thinking Catholic’ About Ukraine and the Just-War Tradition.” *The Catholic World Report*.
<https://www.catholicworldreport.com/2022/03/14/thinking-catholic-about-ukraine-and-the-just-war-tradition>.

Weigel, George. “A World without Rules?” *First Things*.
<https://www.firstthings.com/web-exclusives/2022/10/a-world-without-rules>.

Weigel, George. “Genocide in Ukraine?” *First Things*.
<https://www.firstthings.com/web-exclusives/2022/11/genocide-in-ukraine>.

Weigel, George. "On Ukraine." *First Things*. <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2022/02/on-ukraine>.

Weigel, George. "Putin's Megalomania, the Monroe Doctrine, and the Truth about Prudence." *The Catholic World Report*, <https://www.catholicworldreport.com/2022/03/05/putins-megalomania-the-monroe-doctrine-and-the-truth-about-prudence>.

Weigel, George. "The Pope and the Patriarch of Moscow." *Ethics & Public Policy Center*. <https://eppc.org/publication/the-pope-and-the-patriarch-of-moscow>.

Weigel, George. "The Vatican as Peacemaker in Ukraine?" *First Things*. <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2023/05/the-vatican-as-peacemaker-in-ukraine>.

Weigel, George. "What Ukraine Means." *First Things*. <https://www.firstthings.com/article/2023/05/what-ukraine-means>.

"We'll Be at Each Others' Throats': Fiona Hill on What Happens If Putin Wins." *Politico*. <https://www.politico.com/news/magazine/2023/12/12/fiona-hill-ukraine-putin-00131285>.

White, Christopher. "Pope Francis in video conference with Russian Patriarch Kirill rejects religious defense of invasion." *National Catholic Reporter*. <https://www.ncronline.org/news/vatican/pope-francis-video-conference-russian-patriarch-kirill-rejects-religious-defense>.

Williams, Rowan. "Russia and Christian nationalism: the background of a conflict." *University of Oxford Podcasts*. <https://podcasts.ox.ac.uk/russia-and-christian-nationalism-background-conflict>.

Wilson, Douglas. "The First Casualty of War." <https://dougwils.com/books-and-culture/s7-engaging-the-culture/the-first-casualty-of-war.html>.

World Council of Churches. "War in Ukraine, Peace and Justice in the European Region." <https://www.oikoumene.org/resources/documents/war-in-ukraine-peace-and-justice-in-the-european-region>

World Council of Churches, "WCC Central Committee Statement on the War in Ukraine," <https://www.oikoumene.org/resources/documents/wcc-central-committee-statement-on-the-war-in-ukraine>

World Council of Churches. "Ecumenical Call to Just Peace" (2011).

"World Without War" with Stanley Hauerwas." <https://www.theweightpodcast.com/episodes/world-without-war-with-stanley-hauerwas>.

Yoder, John Howard. *The Politics of Jesus: Vicit Agnus Noster*. Grand Rapids: Eerdmans, 1972.

Yoder, William. "Evangelicals in the Russian-Ukrainian Conflict." <https://www.wyoder.de/2022/05/10/evangelicals-in-the-russian-ukrainian-conflict>.

Yoder, William. "Regarding the Threat of War in Eastern Ukraine." <https://www.wyoder.de/2022/01/18/regarding-the-threat-of-war-in-eastern-ukraine>.

Yoder, William. "Russian-German missiologist pleads for ceasefire in Ukraine." <https://cne.news/article/4034-russian-german-missiologist-pleads-for-ceasefire-in-ukraine>.

Zmirak, John. "Our Fragile, Divided Nation Can't Risk a War With Russia." The Stream. <https://stream.org/our-fragile-divided-nation-cant-risk-a-war-with-russia/>

Метаксас, Ерік. Бонгьоффер: Пастор, мученик, пророк, змовник – праведник проти Третього Рейху. — Книгоноша, 2016.

Смицнюк, Павло. "Католицька реакція на російсько-українську війну." *Наукові записки УКУ* 10 (2023): 193–224.

Хейз, Ричард. *Етика Нового Завета*. Пер. с англ.: Глеб Ястребов. Серия «Современная библеистика». — М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005.